

Соціально-економічна історія України

УДК 94:[338.516.54+331.215.4](477)«1904/1910»

Д. М. Чорний

ДИНАМІКА РОЗДРІБНИХ ЦІН ТА ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ПО ГУБЕРНСЬКИХ ЦЕНТРАХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ДО ПИТАННЯ ПРО РІВЕНЬ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ)

У статті проаналізовано динаміку роздрібних цін на споживчі товари, паливо та заробітної плати чорноробів по губернських центрах України, що належали до різних категорій міст.

Ключові слова: місто, ціни, заробітна плата, рівень життя.

В статье проанализирована динамика розничных цен на потребительские товары, топливо и заработной платы чернорабочих в губернских центрах Украины, которые принадлежали к разным категориям городов.

Ключевые слова: город, цены, заработная плата, уровень жизни.

The article analyzes the dynamics of retail prices for consumer goods, fuel and wage of unskilled labourers in provincial centres of Ukraine, which belonged to different categories of cities.

Key words: city, prices, wage, living standards.

Постановка проблеми. Початок ХХ ст. на території Російської імперії ознаменований поглибленням процесів модернізації. Вона супроводжувалась наростанням політичного протистояння, боротьбою робітничого класу і селянства за гідні умови життя. Всі позитивні та негативні явища соціально-економічного характеру у концентрованому вигляді проявлялися по містах, які справедливо визнавалися локомотивами суспільного прогресу. Одним з базових показників, за яким оцінюється стан суспільства, окремих його верств вважається рівень життя, до визначення якого входять ціни на ключові товари народного споживання, заробітна плата зайнятих у різних сферах виробництва. Аналіз відповідних показників по губернських центрах України, що належали до різних категорій міст, може бути репрезентативним для оцінки перебігу соціально-економічних перетворень в регіоні в цілому.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема рівня життя населення, головним чином робітничого класу, активно досліджувалась радянською історіографією з кінця 1950-х років [1, 7, 12, 23]. Вагомим здобутком на цьому шляху стала монографія Ю. І. Кирьянова [9]. Методологічні підходи, розроблені ним, наведені факти та висновки досі залишаються актуальними.

На рубежі ХХ-ХХІ ст. розпочалась нова стадія дослідження життєвого рівня населення імператорської Росії, для якої характерне значне розширення джерельної бази, оновлення прийомів та методів аналізу. Так, у радянські часи відповідні проблеми розглядалися в контексті соціально-економічної історії, становища та боротьби робітничого класу, визрівання передумов пролетарської революції. Сьогодні питання рів-

ня життя все більше стають об'єктом уваги істориків повсякденності, краєзнавців. У поле зору науковців потрапили всі категорії населення імперії. Особливо значна увага приділяється студіюванню міст. Точкою відліку на цьому шляху стала публікація статистико-документального довідника «Россия. 1913 год», окремих розділ якого було присвячено рівню життя населення [20, с. 303-319]. Але наведена в збірнику статистика стосувалась переважно даних по державі в цілому, великих регіонах, Санкт-Петербургу, Москві. Частина найважливіших показників торкалися не роздрібних, а гуртових цін, що обмежує можливості визначення життєвого рівня по містах різних типів.

У 2009-2010 рр. в Росії розгорнулася дискусія з приводу методології визначення рівня життя населення Імперії у ХVІІІ – на початку ХХ ст., поштовхом до якої стали роботи Б. М. Миронова. Один з найвідоміших сучасних істориків запропонував модель аналізу антропометричних даних людей у поєднанні із даними економічної статистики для з'ясування динаміки еволюції добробуту населення [13, 14]. Учасники дискусії дійшли висновку, що ця проблема відкриває нові можливості для вирішення причин російських революцій початку ХХ ст. [4, 17, 18, 19]. Деякі конкретні аспекти побуту городян, цін на товари споживання, оплати праці висвітлюються у роботах з історії постійної та базарної торгівлі Катеринослава, Харкова [10, 25], діяльності міських дум [23], історії міст та повсякденного життя їх мешканців, серед яких виділяються роботи В. Б. Молчанова про міста Правобережжя [8, с. 31-33; 15; 16; 21; 24]. У сучасній українській історіографії приділяється увага опрацюванню методологічних підходів визначення динаміки індексів споживчих цін, рівня життя [5, 11]. Але попри певні досягнення

історіографії питання, можна констатувати, що сьогодні недостатньо вивчається ситуація по населених пунктах периферії Імперії, назріла потреба у поглибленні конкретно-історичних студій всіх аспектів життєвого рівня населення міст, залучення нових джерел.

Метою статті є спроба проаналізувати динаміку роздрібних цін на деякі товари повсякденного попиту мешканців міст та заробітної плати найнижчих категорій міського населення – чорноробів, використовуючи матеріали анкетування міст Імперії в 1904 та 1910 роках. Таке дослідження із залученням масових однорідних даних може стати точкою відліку для оцінки характеру та спрямованості соціально-економічних та суспільно-політичних процесів початку ХХ ст. Ми зважали також на те, що матеріали анкет поки що не використовуються для аналізу рівня життя городян.

Виклад основного матеріалу. Опубліковані анкети міст містять інформацію про рівень цін на споживчі товари, опалення, освітлення, плату за житло, динаміку заробітної плати чорноробів та служників, що у комплексі може сприяти встановленню життєвого рівня мешканців міст. Розглянемо деякі з них на прикладі губернських центрів, які належали до різних категорій міст. Так, серед губернських центрів підросійської України були три великі міста із населенням від 207 тис. до 497 тис. (Катеринослав, Харків, Київ); чотири значних із населенням від 54 до 92 тис. (Полтава, Сімферополь, Житомир, Херсон); два середніх – 32-47 тис. (Чернігів, Кам'янець-Подільський) [3, с. 364, 366, 528-530]. За функціональними особливостями їх можна поділити на переважно адміністративні – Житомир, Кам'янець-Подільський, Полтава, Чернігів, промислові – Катеринослав, Херсон, адміністративно-торгові – Київ, Харків, Сімферополь.

До найголовніших споживчих товарів городян належали житній та пшеничний хліб, м'ясо, цукор. Як свідчать анкети міст, у 1904-1910 рр. м'ясо як вищого, так і нижчого сорту подорожчало у всіх населених пунктах. Найбільше подорожчання стосувалося нижчого сорту, яке споживалося робітничим прошарком населення міст. Якщо 1904 р. ціни коливались від 8-9 коп. за фунт у Кам'янець-Подільському, Харкові, Житомирі, Катеринославі, Херсоні до 11-12 коп. у Києві, Сімферополі, то 1910 р. 8 коп. воно коштувало лише у Чернігові (тут і далі мова іде про весняні ціни). Ціна 10-11 коп. зафіксована у Кам'янці-Подільському, Херсоні, Житомирі. Від 13 до 16 коп. м'ясо коштувало у Києві, Полтаві, Катеринославі, Харкові, Сімферополі [2, с. 118, 120, 284, 278, 280; 3, с. 428, 430, 432, 594, 596, 598, 600]. Отже ціни підвищилися на 13% у Києві, 22-25% – у Херсоні, Кам'янці-Подільському, 31-35% – у Житомирі, Сімферополі, Полтаві. Найбільше вони «стригнули» у Катеринославі – на 58% та Харкові – на 88%. М'ясо вищих сортів подорожчало на 7-13% у Житомирі, Катеринославі, Херсоні, на третину – у Києві, Сімфе-

рополі, Кам'янці-Подільському, на 44% – у Харкові, на 50% – у Полтаві.

Головний продукт харчування менш заможних верств населення житній хліб коштував у 1904 р. від двох до трьох копійок за фунт, причому найдорожчим він був у Житомирі та Чернігові. У 1910 р. він подорожчав у Харкові, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Києві, Сімферополі, Херсоні, Катеринославі на 12-50%. У Житомирі ціна залишилася на попередньому рівні, а у Чернігові зменшилася до 2 коп. Пшеничний хліб коштував від 3 коп. за фунт у Житомирі до 5-6 коп. у Полтаві, Чернігові, Харкові, Херсоні. В 1910 р. він подорожчав для мешканців Херсону, Житомира, Сімферополя, Чернігова, Кам'янця-Подільського, Києва на 6-33%. У Харкові та Катеринославі ціни залишилися без змін, а у Полтаві він подешевшав на 25%.

Ціна на цукор у 1904 р. коливалась в діапазоні 12-16 коп. за фунт. Протягом шести років цукор подорожчав у Києві, Полтаві, Харкові, Кам'янці-Подільському, Сімферополі на 2-14%, подешевшав у Херсоні, Житомирі, Чернігові – на 3-7%, залишився без змін у Катеринославі.

Доступність палива була однією з найгостріших проблем міського життя. На жаль анкети не дають даних про вартість дров та вугілля в Катеринославі і Сімферополі в 1904 р., але по інших губернських центрах свідчать, що протягом шести років вони подорожчали скрізь крім Чернігова. Якщо у 1904 р. в цьому місті дрова коштували 17-30 руб. за 1 саж3, то 1910 р. – 21-24 руб. [2, с. 260; 3, с. 423]. Вартість 1 саж3 дров у 1904 р. у Харкові коливалась від 18 до 40 руб., у 1910 р. максимальна залишалась на такому самому рівні [2, с. 257; 3, с. 427]. По деяких містах відбулось подорожчання дров: у Києві з 21-22 руб. до 28-30 руб. за саж3 (на 33-36%), у Житомирі, Кам'янці-Подільському – на 5-11% в залежності від якості. У 1910 р. максимальною вартість дров була у Харкові, Кам'янці-Подільському – 40 руб., дещо меншою у Херсоні – 38 руб., Катеринославі і Сімферополі – 35 руб. [3, с. 420, 587, 589, 590]. Ціна вугілля в 1904 р. була максимальною на Правобережжі. Приміром, у Кам'янці-Подільському один пуд коштував 32-35 коп. найдешевшим цей вид палива був у Харкові: 1904 р. – 16-18 коп. за пуд, а 1910 р. – 18-22 коп., тобто подорожчання становило 22%. У Києві вугілля подешевшало з 22-25 коп. до 20 коп. [2, с. 114 - 116, 255 - 257, 259 - 260; 3, с. 420 - 423, 586 - 591]. Чернігів залишався єдиним містом, де не зафіксовано використання вугілля [3, с. 423].

Заробітна плата найменш оплачуваних категорій зайнятих, до яких належали чорнороби, дає уявлення про життя найнижчих верств населення міст. У 1904 р. чоловіки-чорнороби найбільше заробляли у Полтаві: 50-120 коп. на день та Херсоні – 80-100 коп., в середньому відповідно 85 та 90 коп. У Харкові, Сімферополі, Житомирі, Кам'янці-Подільському оплата коливалась у межах 50-75 коп. (в середньому від 55 коп. у Кам'янці-Подільському до 63 коп. у

Харкові). Значний діапазон оплати мав місце у Чернігові та Києві – відповідно від 40 коп. та 50 коп. до 1 руб. [2, с. 117, 264, 265]. Схожа ситуація мала місце у Катеринославі. Але дані по цьому губернському центру подані, очевидно, не в копійках на день, а за місяць і коливалась від 7 до 15 рублів [2, с. 264], що ускладнює співставлення із іншими містами. За нашими підрахунками, якщо припускати в місяці 25 робочих днів, оплата в середньому могла становити 88 коп. на день. В такому разі Катеринослав за цим показником був ближчим до Полтави та Херсона.

У 1910 р. середній заробіток чорнороба зменшився у Чернігові і становив 60 коп. на день. По інших містах, крім Києва, даних по якому немає, оплата праці зросла від 14,4% у Херсоні до 91% в Кам'янці-Подільському. Зокрема в середньому у Полтаві чоловіки-чорнороби отримували на 18% більше, Харкові, Житомирі, Катеринославі – на 25-31%. Приріст у «столиці» Поділля пов'язаний, на наш погляд, із зростанням діапазону оплати, яка коливалась від 60 коп. до 1,5 руб. Значний діапазон в оплаті праці мав місце у Полтаві та Катеринославі відповідно від 50 та 80 коп. до 1,5 руб. [3, с. 434 - 435, 604 - 606].

Заробітна плата жінок була у 1904 р. на третину меншою зарплати чоловіків. Приміром, у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Сімферополі, Харкові, Києві жінка-чорнороб отримувала 40-45 коп., Полтаві, Херсоні, Катеринославі – 50-56 коп.; у Чернігові – 38 коп. Через шість років в оплаті праці жінок відбулись незначні зміни. Вона залишилася на тому ж самому рівні у Полтаві та Житомирі. Суто символічно зросла у Чернігові – на 5,3%, а у Харкові та Кам'янці-Подільському – на 12-16%. Лише у адміністративних центрах Півдня України мало місце її помітне зростання – від 34% у Катеринославі до 50% у Сімферополі. Невідомі лише дані по Києву. Найбільше жінка могла заробити у Катеринославі – до 1 руб. на день, Херсоні – 80 коп., Полтаві – 75 коп. [2, с. 114 - 117, 264 - 265; 3, с. 434 - 435, 604 - 606]. Таким чином, заробітна плата найнижчих категорій зайнятих коливалась в 1904 р. у чоловіків від 40-50 коп. до 1-1,2 руб., 1910 р. від 50-60 коп. до 1,5 руб. За той же саме час у жінок вона становила від 25-30 коп. до 70 коп. У 1910 р. мінімум залишився той самий, а максимум зріс до 1 руб.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як свідчать матеріали анкет, на початку ХХ ст. у губернських центрах України роздрібні ціни найбільше зросли на м'ясо, житній хліб, паливо. Менш відчутно подорожчали цукор, пшеничний хліб. Великі та промислові міста демонстрували найбільше зростання цін на продукти харчування, в той час як середні за кількістю населення адміністративні центри позначалися більшою стабільністю. Найбільше потерпали від подорожчання соціально вразливі категорії населення, оскільки приріст заробітної плати був меншим за «стрибки» цін. Таким чином збільшення оплати праці, очевидно, не компенсувало зростання цін. Вважаємо, що аналіз

роздрібних цін та оплати праці по містах на початку ХХ ст. із використанням даних анкет потребує на подальші студії. Настав час дослідити ситуацію у повітових та безповітових містах, оплати праці служників, опрацювати вартість житла, освітлення. Конкретно-історичні дослідження у цьому напрямку сприятимуть більш повному осягненню всього комплексу соціальних та політичних проблем, з якими стикалося міське населення в останній період існування Імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вайнштейн А. Л. Народное богатство и народнохозяйственное накопление предреволюционной России (статистическое исследование) / А. Л. Вайнштейн. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – 483 с.
2. Города России в 1904 году. – СПб: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1906. – 870 с. Разд. пагин.
3. Города России в 1910 году. – СПб: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1914. – 1158 с.
4. Давыдов М. А. К вопросу о потреблении населения в России в конце XIX – начале XX века / М. А. Давыдов // Российская история. – 2009. – №2. – С. 168-176.
5. Дзюба І. В. Категорія рівня життя населення: сучасний підхід / І. В. Дзюба // Статистика України. – 2004. – №1. – С. 68-73.
6. Дехтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России / Г. А. Дехтяр. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 237 с.
7. Жизненный уровень: Сб. ст./ Пер. с венгерского. Под ред. Я. Н. Ханелиса. – М.: «Статистика», 1966. – 240 с.
8. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.
9. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX - начало XX в.) / Ю. И. Кирьянов. – М.: Наука, 1979. – 288 с.
10. Лазебник В. И. Озерка наша: исторический очерк о Днепропетровском центральном рынке / В. И. Лазебник. – Днепропетровск: Арт-Прес, 2001. – 400 с.
11. Мазур М. В. Коригування індексу споживчих цін на сезонність / М. В. Мазур // Статистика України. – 2004. – №3. – с. 26-31.
12. Методологические вопросы изучения уровня жизни трудящихся. – М.: Изд-во социально-экономической л-ры, 1959. – 259 с.
13. Миронов Б. Н. Модернизация имперской России и благосостояние населения / Б. Н. Миронов // Российская история. – 2009. – №2. – С. 137-155.
14. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т.1. – 548 с. – Т.2. – 566 с.

15. Молчанов В. Б. Добробут студентів України в другій половині XIX- на початку XX ст. / В. Б. Молчанов // Український історичний журнал. – 2005. – №5. – с. 39-53.
16. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 350 с.
17. Нефедов С. А. О связи демографических показателей и потребления в России конца XIX – начала XX века / С. А. Нефедов // Российская история. – 2009. – №2. – с. 155-162.
18. Островский А. В. О модернизации России в книге Б. Н. Миронова / А. В. Островский // Вопросы истории. – 2010. – №10. – с. 119 - 140.
19. Роднов М. И. Третья сила (о крестьянстве и не только) / М. И. Роднов // Российская история. – 2009. – №2. – С. 163-168.
20. Россия 1913 год: Статистико-документальный справочник. – СПб.: БЛИЦ, 1995. – 416 с.
21. Руга В. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала XX века / В. Руга, А. Кокорев. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 512 с.
22. Условия быта рабочих в дореволюционной России (по данным бюджетных обследований). – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – 140 с.
23. Чорний Д. М. Міські самоврядування і контроль над цінами у роздрібній торгівлі (початок XX ст.) / Д. М. Чорний // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – №715. – Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип.8. – Х., 2006.
24. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
25. Чорний Д. М. Торгівля в Харкові на початку XX ст. / Д. М. Чорний // Український історичний журнал. – 2005. – №5. – С. 53-59.